

МОВНІ МАРКЕРИ СФЕРИ ПРАВА У НАРОДНИХ ПІСНЯХ ЧУМАЦЬКОГО ЦИКЛУ

Світлана ЛАВРИНЕНКО (Ізмаїл, Україна)

У статті розглянуто мовні маркери правових смислів, представлених в українських соціально-побутових піснях торгівельно-візницького промислу. Аналіз засвідчує, що номінації суб'єктів права чумацьких пісень відтворюють елементи народно-юридичної інформативності трудової, майнової, сімейної, адміністративної сфер.

The author describes linguistic markers of legal notions, revealed in Ukrainian folk songs pertaining to ancient forms of trading. The research proves that most frequently legal notions in labour, property, family, administrative spheres are represented through law subject's nominations.

Чумацьким пісням належить чільне місце в системі української соціально-побутової лірики [5: 3]. Вони становлять суттєвий пласт духовної культури українського народу, відтворюють концептуальні позиції представників торгівельно-візницького промислу і мають бути предметом синтетичних міждисциплінарних досліджень, які дозволять виявити роль чумацтва у процесах націотворення, зокрема пов'язаних з формуванням сфери правосвідомості. Отже, актуальність теми дослідження визначається потребою лінгвокогнітивного осмислення правових маркерів чумацьких пісень як знаків етнокультури.

В українознавчій науковій літературі проблему чумацтва відображено досить детально. Воно розглядалося через призму козацтва, здебільшого як фольклорно-етнографічне явище (І. Рудченко, А. Скальський, М. Сумцов, Ф. Щербіна, Д. Яворницький), певна увага приділялася й соціально-економічним аспектам промислу (Н. Букатевич, С. Терещенко, В. Білий, А. Димінський, Я. Риженко, Н. Малеча, І. Галюн, І. Слабеев, Ю. Гошко, О. Тур, П. Рябков та ін.). Духовна культура чумаків досліджувалася поза зв'язком із соціонормативною культурою промислу, яка, має суто архаїчне походження [6: 5]. Аналіз пісень зі збірок І. Рудченка, Я. Головацького, П. Чубинського, С. Тобілевич, Д. Яворницького, дозволив визначити не лише основні риси духовної культури чумаків, а й віднайти в текстах нашарування різних історичних епох, окреслити географію чумацьких подорожей, реконструювати окремі соціопсихологічні риси представників промислу, зокрема ставлення до сім'ї, віри тощо. Проте пісенні фіксації правових уявлень чумаків й досі залишаються поза увагою дослідників. Таким чином, метою нашої розвідки є вивчення вербалізацій народно-юридичних уявлень, відтворених українськими соціально-побутовими піснями чумацького циклу.

Представлені у чумацьких піснях енграми сфери природного, майнового, сімейного, трудового, адміністративного права дозволяють окреслити коло можливостей як власне представників промислу, так і осіб, безпосередньо пов'язаних з чумацтвом – членів чумацьких родин, селян, козаків тощо. «Чумацькі народні пісні ввібрали в себе все головне з побуту та звичаїв чумацького життя та промислів. Ці неписані звичаї (робити по закону) починаються ще до виходу в дорогу» [3: 18]. Прагнення максимально використати власні природні права, пов'язані з романтикою мандрів, пошуками нових можливостей, надією звільнитися від панщини чи солдатчини; бажання реалізувати трудові потенції (добре виконати свою роботу); втілити майнові амбіції (отримати прибуток); захистити сімейні інтереси (забезпечити родину) простежуються у групах пісень, що оповідають про підготовку до тривалої путі, купівлю обладнання й тяглової сили, спорядження возів, молитву перед дорогою з метою заручитися усіма можливими гарантіями оптимальної правової самореалізації: «Гей, ішли чумаченьки в дорогу, // Гей, в понеділок ярма парували, // Гей, у вівторок вози підчиняли, // Гей, а в середу воли годували, // Гей, а в четвер воли напували, // Гей у п'ятницю з родом попрощались, // Гей, а в суботу молилися Богу, // Гей, а в неділю рушили в дорогу». Енграми трудового права представлені у текстах, які описують результати праці. Розширення можливостей чумаків напряму залежало від зростання їхнього добробуту, який можна було забезпечити лише за умов повної реалізації права на труд: «Ще й по горах сніги лежать, // По долинах води стоять, // Та по дорогах річки течуть, // Понад шляхом маки цвітуть. // Тож не маки – то чумаки // Везуть рибу все судаки. // Та по три вози

солі везуть, // Та по чотири риби женуть». У текстах, що містять родинні мотиви, простежуються енграми права чумака на сімейний затишок, прагнення членів родини запобігти руйнації його юридичного потенціалу (мати хоче завернути чумака з дороги, бо турбується про його безпеку; дружина побоюється, що чоловік загине або разориться; наречена хвилюється, що не зможе здійснити свої шлюбні сподівання). Близькі керуються бажанням повноцінно реалізувати власні права. Неписані звичаї регламентували взаємини між різними верствами чумаків (отаманом, помічниками, дозорцями, наймитами), правила організації та охорони валки, врегулювання митних питань, поведінку під час дорожніх пригод, що загрожували втратою майна та працездатності. Право отамана керувати валкою наставляти сторожу, організувати оборону, у випадку небезпеки та обов'язок нести відповідальність за людей, що довірилися йому, чітко представлені у переважній більшості текстів: «А чумацький отаман, козак молоденький, // Та по табору ходить. // Та по табору ходить і він словесно говорить: // – Ви, чумаки, ви, добрі молодці, // Та вставайте, вози мажте. // І вози мажте, і ярма наривайте, // І сірі воли запрягайте». «Ой ви хлопці, превдалі молодці! // А беріть лиш дрюки в руки, // Гей ви бийте (ворогів), бийте не жалійте». Ідеї реалізації правочинів щодо майна фіксують пісні, у яких ідеться про повернення чумака з промислу і втрату заробленого добра через пияцтво: «Ішов чумак з Дону да й сів над водою, // Да й сів над водою, проклинає долю: // – Доле ж моя, доле, чом ти не така, // Чом ти не така, як доля чужая? // Що люде не роблять, да хороше ходять, // А я зароблю да й світа не маю! // Озветься доля, на тім боці стоя: // – Не винная доля, винна своя воля: Що за день заробиш, а за ніч проходиш, // За день загорюєш, за ніч прогайнуєш».

Пісні відтворюють уявлення про порушення прав чумака, що виявляються у посяганні на його життя (напад ворогів), деформації майнових прав (крадіжка волів, добра), обмеженні свободи (утиски з боку панів, орендарів, урядників), приниженні гідності (жінка гуляє й пропиває те, що чумак заробив важкою працею): «Із-за крутої гори гайдамаки виглядають, // Чумаків бити наступають». «Ой да одсуває та квартирочку, на воли поглядає: // Чи стоять воли, чи стоять вози, чи сидять погоничі? // Ой та нема волів, та нема возів, та нема й погоничів». Ідея покарання кривдників реалізується щодо конкретних суб'єктів злочину: «Хлопці не зівайте, // З волів налигачі здіймайте. // Будемо розбійників в'язати, // На нові вози складати». Якщо ж пісня фіксує уявлення про чумацьке безправ'я, викликане невдалим походом, скрутою, злиднями, про покарання не йдеться, адже причиною обмеження прав є доля: «Де яр в полі – пасе воли, // Чумак лізе під віз голий. // Вітер і сніг випадає, Чумак в полі пропадає. // Огонь креше, комиш пале, // Пшоно віє, кашу варе. // Гаман, люльку без кресала // В казан кинув замість сала. // В мішок кинув – думав сало, // Оглядівся – аж кресало. // Не наївся, не нагрівся». Тугою за доброю долею пройнята вся чумацька пісенність, породжена самою дійсністю, самим сповненням різними несподіванками чумацьким життям [3: 25]. Чумакування для переважної більшості представників промислу було своєрідною погонею за долею, спричиненою прагненням поліпшити своє важке матеріальне становище. Природне право чумака втілюється у пошуках доброї долі, контакт з якою можна встановити ризикуючи власним життям, займаючи активну життєву позицію, виявляючи сміливість і рішучість: «Ой хвортуно, ти, небого, // Послужи мені немого, // Служила ж у хазайстві, // Тай служила у бурлацтві, // Ще й послужи у чумацтві».

Основними суб'єктами права у соціально-побутових піснях торгівельно-візницького промислу є чумаки; особи, що безпосередньо пов'язані з чумацьким промислом; члени чумацьких родин; вороги чумаків; фонові суб'єкти, з якими чумаки контактують в силу життєвих обставин: *чумак, купець, отаман, господар, орендар, одкупиць, підрядчик, пан, військовий, козак, селянин, візник, наймит, бурлака, сирота, фуриць, паровичник, перевізник, зимовчак, батько, мати, сестра, дівчина, чумачка* та ін. Розгляд номінацій усіх згаданих діячів становить значний інтерес для дешифрації народно-юридичних смислів чумацьких пісень. Центральне місце у правовій картині світу аналізованих текстів належить суб'єктивним індексаціям та супровідним вербалізаціям юридичного світобачення чумаків. Такі одиниці, зазвичай, вказують не лише на рід діяльності, а й містять додаткову інформацію про вік, досвід, спосіб життя, характер контактів конкретних осіб: *чумак, джумак, чумаченько, молодий чумак, старий чумак, братці, хлопці, панове, молодці*: «Ой та поїдемо, братці, //

Панове молодці, // В Кремень-город на базар; // Ой наберем, братці, // Панове молодці, // А все дорогий товар». «Ой з-за гори за крутої сонечко сідає, // Ой там старий чумак чумаків споряджає». Правовий потенціал чумака фіксується одиницями, що відтворюють уявлення фонових суб'єктів про його трудовий, майновий, сімейний потенціал: «Веселися матінко, // З лугу чумаки ідуть, // Що й срібла, що й золота // Тобі-то везуть». «Сватай мене, чумаченьку, рано й у неділю, // Буду просити у матінки – нічого не вдію». У піснях відтворено уявлення про сукупність суб'єктів права, валку, яку мусили організувати чумаки на час поїздок з метою спільного розв'язання комерційних та побутових питань, котрі могли виникнути у дорозі, для захисту від ворогів та здійснення правочинів щодо членів товариства, які втратили працездатність: «Стоять верби, кінець греблі // Зеленесенькі, // Збирайтеся, хлопці-молодці, // Молодесенькі. // Збирайтеся, хлопці-молодці, // Півтора ста молодців. // Та зробимо-змайструємо півтора ста возів. // А будемо, хлопці-молодці, // Різний товар набирать, // Да поїдем, хлопці-молодці, у той город торговать». Специфіка життя і побуту чумаків потребувала організації й керівництва. Правосуб'єктне маркування отамана у текстах пісень акцентує атрибутику влади, авторитету, відповідальності, ієрархії чумацької громади, а отже відтворює елементи адміністративного права: «Жовте листя опадає, падає додолу. // А чумаки вертаються з Криму додому, // Вози скриплять, ярма риплять, воли ремигають. // Попереду йде отаман, що їх проводить». Найвність адміністративних відносин, характерними ознаками яких є примус, субординація, обмеження свободи, відтворюється правосуб'єктними номінаціями *«рядчик»*, *«пан»*, *«орендар»*, *«відкупщик»*, що, зазвичай, окреслюють правову опозицію маркера «чумак»: «Наїхали пани, // Та ще й орендарі // Воли й вози забирають». «Ой рядчику, одкупщику, вчини ж нашу волю, // Пусти ж ти нас хоч й у термін на врем'я додому».

Найвні у текстах пісень самохарактеристики правових можливостей чумаків пов'язуються з відтворенням уявлень про власну незалежність, чесний труд, адміністративні відношення, найом, оподаткування, купівлю та продаж, несправедливий суд, здирства. Енграми свободи й волі реалізуються через заперечення нестерпних для чумака умов адміністративного та майнового утиску: «А я собі бурлакую, // Ой тим же я чумакую. // Ой так мені лучче жити, // На панщину не ходити, // Подушного не платити. // Ні за плугом, ні за ралом. // Називають мене паном». Право працювати й подолати нужду власними зусиллями усвідомлюється чумаком як шанс поліпшити власну долю: «Гей же! Та що зріс я в наймах, неволі //... Гей же! Бо жупан же цей я не вкрав, // А своєю працею придбав». Одним з варіантів реалізації права на труд для чумака є найом з відповідною угодою про взаємні обов'язки суб'єктів домовленості: «Ой я таки піддержуся, // Хоть під хуру та наймуся. // Чужі воли буду гнати, // А все таки чумакувати». Право здійснювати комерційні операції (купівлю, продаж, позику) сприймається як шлях збереження та примноження майна, забезпечення добробуту: «А як я жив буду, // То все то здобуду. // Воли й вози покуплю, // Мережані ярма, // Тернові занози // Ще ж бо й сам пороблю». Уявлення про порушення прав чумака стосуються обмежень його свобод і можливостей: «Добре було чумакувати, поки всюди було рівно, // А то вже через ті білети // Да й ходити не вільно». Основні прояви порушення прав чумаків пов'язуються з уявленнями про несправедливий суд, здирства і завжди супроводжуються правосуб'єктною індексацією кривдників: «Отаман – голова нерозсудливая: // Гей він суду не розсудить, // З нас бурлаків гроші лупить // У свою користь». «Писарець маленький, // На личку бравенький, // Гей, він письма не розбере, // З нас, бурлаків, гроші дере, // Все по п'ять рублів».

Колективний правосуб'єктний маркер *«рід»* засвідчує право чумака на сімейні стосунки: «А вдарили джумакові // У великий дзвін, // А сходиться, а з'їздить весь джумаків рід». Члени чумацької родини також є суб'єктами права. Найчастотніше у піснях представлені номінації дружини чумака – *жінка*, *чумачиха*, *чумачка*, *удова* – які супроводжуються окресленням кола її досить обмежених можливостей: «Ой сама ж я, сама пшениченьку жала; // ой як прийшла додомоньку – нема мого пана. // Челядонька в дому, ой що ж мені по тому? // Дала ж би я білі ручки, та немає кому. // Ой піду я до кімнати постілоньки слати; // Постіль біла, стінка німа – ні з ким розмовляти. // Ой постіль біленька, а стінка німенька; // Зжалься, зжалься, милий боже, ще ж я молоденька». Правосуб'єктні номінації членів чумацької

родини містять енграми сімейної та майнової сфер. Добре ставлення, взаємна увага, піклування й матеріальна відповідальність засвідчується текстами: «Єсть у мене вісім пар волів, // Вісім возів солі, // Велю вам, братці, продати, – // І продати, і жінці гроші послати». Неповна реалізація прав сімейної сфери стосуються не лише дружини чумака, але й дітей: «Того зажурився – без долі вродився. // Весь вік у дорозі марно літа трачу, // Ні жінки, ні дітей ніколи не бачу. // Темна моя хата, чорне моє поле, // А діти без батька – голодні та голі». Наявність у чумака батьків фіксується відповідними одиницями – *отець, матуся, мати, тато, батько, ненька*: «Зажурився чумак молодий по своїй причині... // Ой воли мої сірії й половії, // Ідїть тихою ходою, // Бо єсть у мене отець і матуся, – // Гірко журиються за мною». Ядерною ідеєю сімейно-правових уявлень чумацтва є відповідальність.

Окрема група правосуб'єктних номінацій – *вороги, розбійники, розбійнички, превразькїї сини, здобишники, вражї здобишники, бусурмани, орда, татарва* – об'єднує позначення осіб, які посягають на життя, свободу й майно чумаків: «А на них, на чумаченьків, // Вороги йдуть». «Ой виїхало вражих здобишничків // Сорок коней ще й чотири». Наведені суб'єктні маркери задіюють правові уявлення про волю, гідність, незалежність, недоторканість особистого майна, міжнародні відносини. Злочинні дії чумацьких ворогів пов'язуються з пограбування, полоненням, вбивством: «Превражїї бусурмени негаразд зробили. // Усі воли позаймали, кривого лишили, // Одного кривого, одного старого». «Всіх чумаків орда зайняла, // А котрих старих – вирубала, // А молодих в полон взяла, // А маленьких витоптала».

Номінації фонових суб'єктів – *люди, сусіди, дівчина, селянин, молодий хазяїн, піп, комендант, запорожці, шинкарка* – дозволяють окреслити коло правових взаємодій чумаків: «Кажуть люди: «Чумак іде». «Ой ви, сусідоньки, що ж ми за сон снився: // Що ж видиться мій син, чумаченько, у дорозі оженився». Фоновий суб'єкт «*піп*» засвідчує право чумака сповідати віру: «Гей, да заслаб чумак у далекій дорозі – // сподівається смерті. // Гей, як привезли попа молодого // Да на смерть сповідати». Використання маркеру «*сусіди*» часто диктується бажанням запобігти зменшенню правових можливостей згаданих осіб і має на меті активізацію кондиціонально-сиркумстантних параметрів їх юридичного потенціалу: «Ой милі сусідоньки, // Не пускайте свої доньки, // Щоб по полях не ходили, // Чумаченьків не любили». Фоновий суб'єкт «*дівчина*» реалізується у різних правових сферах, оскільки може індексувати наречену і просто людину. У значенні «*наречена*» маркер засвідчує правові енграми дошлюбних взаємин: «А дівчина вже й раденька: // Потоптала черевички, // На дорогу вибігаючи; // Виплакала карі очі, // Чумаченька виглядаючи». Молода особа жіночої статі може бути суб'єктом, що купує чумацький крам. Така дівчина, зазвичай, має на меті відмовити чумака від мандрів і призвичаїти до сільськогосподарської праці чи просто повернути до себе увагу, а отже вплинути на його статус і правовий потенціал: «Ой і прийде к тобі дівчинонька // Та солі купувати. // Та солі купувати, гей! // Та не так солі та купувати, // Як жалю завдавати. // «Ой годі ж тобі, та чумаченьку, // Гей та під возом лежати. // Та бери косу та іди в росу // та травиченьку тяти». Правосуб'єктні маркери селянина – *молодий хазяїн, пан хазяїн, хазяїн* – пов'язуються зі сферою професійних інтересів чумака: «Здоров, пане хазяїне! // Чи нема сіна продати?» Селянин і чумак укладають угоду, згідно з якою визначаються обов'язки чумака у разі його зимівлі у дворі селянина: «Ой що ж бо нам, чумаче, // За зиму торгуваться? // Прийде весна даси мені волів обораться». Розбіжності правових інтересів чумака й селянина закорінені у протилежні погляди на спосіб життя; просторову локалізацію; дії, що мають забезпечити підвищення добробуту. У текстах пісень представлені правосуб'єктні маркери «*шинкарка*», «*шинкарочка*», «*молода шинкарочка*». Правові взаємодії чумака з шинкаркою кваліфікуються народною уявою як шахрайство у майновій сфері: «Шинкарочка молодая, // Дай горілки як давала: // По сто рублів боргувала. // А тисячу приписала. // Сірі воли даром взяла». Ідеї про відновлення порушених прав чумаків пов'язуються з фоновими правосуб'єктними маркерами «*комендант*», «*запорожці*»: «Перекопський комендант, // Запорожцям дає знать: ... «А біжить до Салгирию, – // Чумаків рятувать». Попри наявність рис подібності у суспільно-побутових піснях чумацького й козацького циклів, викликаних схожістю мандрівного стилю життя ліричних героїв, їх відірваністю від родини, звичкою долати дорожні небезпеки й труднощі, юридичний потенціал чумака й козака істотно відрізняється. Це пояснюється тим, що вирішальними

імперативами чумацтва були міркування економічного характеру, котрі у системі цінностей козака трактувалися як досить периферійні. Основу ж рушійних мотивів козацтва складала ідеологема волі, свободи, незалежності, слави, прагнення послужити рідній землі.

Таким чином, ментальна сфера етносоціокультурного феномену торгівельно-візницького промислу, породженого унікальними географічними, економічними, історичними чинниками, відтворила систему народно-юридичних (не зафіксованих у нормативних актах, але чинних для представників конкретної соціальної групи) уявлень, пов'язаних з правом чумака пізнати долю, зміцнити власний добробут, забезпечити родину, самовіддано й чесно працювати, виявити мужність, зажити слави. У правовій картині світу чумацьких пісень номінаціям осіб відводиться роль трансляторів народно-юридичних уявлень щодо основних правових цінностей, як-от: розум, воля, потреба, інтерес, примус, влада, обов'язок, справедливість, відповідальність, визнання.

Перспективи дослідження пов'язуються з порівняльним аналізом мовних маркерів сфери права, представлених в українських соціально-побутових піснях козацького, рекрутського, солдатського, наймитського й заробітчанського циклів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 776 с.
2. Данилюк Н. Етнолінгвістичні дослідження у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть і вивчення мови фольклору // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 90 - 97.
3. Дей О. Соціально-побутові пісні чумацького циклу / Чумацькі пісні. – К.: Наукова думка, 1976. – С.11 - 45.
4. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
5. Івановська О. Український фольклор як функціонально-образна система суб'єктності. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2005. – 227 с.
6. Кушпа М. Чумацькі пісні: генеза, художня своєрідність. – Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2000. – 16 с.
7. Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище – Автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 2001. – 14 с.
8. Селиванова Е. Когнитивная ономастология. – К.: Фитосциоцентр, 2000. – 247 с.
9. Чумацькі пісні / Упоряд. О.Дей, А.Ясенчук, А.Іваницький. – К.: Наукова думка, 1976. – 542 с.
10. Чумаки як виразні носії ментальності та етнічного архетипу українців. // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць. – К.: Унісерв, 2000. – С. 94-99.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Лавриненко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: лінгвокогнітивістика.

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ КОЛИЧЕСТВА

Елена МЕДВЕДЬ, Антонина МАКСЮТА (Сумы, Украина)

У статті висвітлено функціональний аспект лінгвальних квантитативних одиниць, що дає можливість по-новому розуміти закономірності реалізації різних кількісних значень в тексті. Квантитативні семантичні структури зумовлені прагматичними параметрами мовленнєвої діяльності.

The article touches upon the aspect of linguistic quantitative units functioning in different texts. Quantitative semantic structures realize different quantitative meanings in texts under the pragmatic demands.

Исходным положением для построения функционально-семантического поля квантитативности (ФСПК) признается общая референциальная соотнесенность всех его конститuentов с объективно существующими и отражаемыми человеческим сознанием количественными показателями предметов, процессов и явлений. Сложность описания ФСПК заключается в определении его семантического ядра, границ и структуры. Роль центра приписывается лексико-грамматическому классу имен числительных, грамматической категории имен существительных, комплексному ядру [5; 14].

Анализ текстов показывает, что для результативного конституирования ФСПК большое значение имеет исследование прагматических аспектов, авторских интенций [3; 6; 7; 12; 13; 15; 17; 19]. При рассмотрении речевого материала в тексте обособляются блоки субъекта/объекта, предиката, условий их квантификации. Адекватная информация может быть получена лишь из цельных коммуникативных единиц, в которых смысл преобладает над содержанием.